चित्तज्ञ त्रि० चित्तं चित्तवृत्तिं जानाति ज्ञा-क। आशयाभिज्ञे। "कलाकौशलसुतृष्णाहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृता" सा० द०। [मूर्खत्वे दोषे।

चित्तदोष पु० ६त०। चित्तस्य विषयाग्रहणासामर्थ्यरूपे

चित्तनदी स्त्री चित्तवृत्तिरूपा नदी। पुण्यपापरूपोभयस्रोतोवाहिन्याम् चित्तवृत्तौ तत्र "विवेकनिम्ना कैवल्यप्राग्भारा पुण्यवाहिनी। अविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा पापवाहिनी" इति भेदः।

चित्तपरिकर्म्मन् न० ६त०। पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसादनाख्ये मैत्र्यादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृश्यम्

चित्तप्रसन्नता स्त्री ६त०। हर्षे हेम०।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादनं प्रसन्नताकरणम्। पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसन्नतासम्पादके मैत्र्यादिभावनाजन्ये चित्तसंस्कारभेदे मैत्र्यादिभावनानां च तथात्वं पातञ्जलभाष्यादावुक्तं यथा

"यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं यास्येच परिकर्म निर्दिश्यते, तत्कथं ?— भा०

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" सू०।

"तत्र सर्व्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत्, दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्। अपुण्यशीलेषूपेक्षाम्।—एवमस्य भावयतः शुक्लोधर्म्मउपजायते—ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा०।

"अपरिकर्म्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्वत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति। मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम्। सुखितेषु मैत्री सौहार्द्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य। दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते। पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते। ततश्चास्य राजसतामसधर्म्मनिवृत्तौ सात्विकः शुक्लोधर्म उपजायते। ततोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति। इति निरोधपक्षे तस्य प्रसादस्यामाध्यात्मिकं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणैश्च उपायैर्म्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते। अस्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थितौ बलवन्ते" विव०।

करणे ल्युट् ङीप्। चित्तप्रसादनी मैत्र्यादिभावनायाम्। "तत् प्रचिषु चित्तप्रसादनीचतस्रो मैत्र्यादिभावनाः" वीरच०। [दयोऽप्यत्र।

चित्तभू पु० चित्ते भवति भू-क्विप् ७त०। कामे चित्तभवा-

चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था। पातञ्जलप्रसिद्धे चित्तस्यावस्थाभेदे तद्भूमयश्च नानाविधाः तत्र चित्तशब्दे दर्शिता क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रताः चतस्रः उक्ताः। मधुमत्युज्योतिष्मती विशोका प्रातिभा च समाधिभूमयश्चान्यास्तासुचित्तविक्षेपशब्दे तत्तच्छब्दे च दृश्याः। साधनपादे च सूत्रभाष्यादौ सप्तान्या अप्युक्ताः यथा "सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" सू०।

"तस्येति। प्रत्युदितख्यातेः प्रत्ययान्तरावः सप्तधेति अशुद्धावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति। तद् यथा परिज्ञातं हेयं, नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषु क्षेतव्यमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम्। भावितो विवेकख्यातिरूपोऽहानोपायस्तस्येमा चतस्रयो भूमयो विसदृशिः प्रज्ञायाः। चित्तविसदृशस्तु त्रयो चरिताधिकारा बुद्धिगुणा गिरिशिखरकूटच्युताश्च प्रायोनिरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सन्तः तेनास्तं गच्छन्ति। न चैषां विलीनानां पुनरुत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतस्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशलइत्याख्यायते परिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः इति" भा०।

"विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्येत्यादि। व्याचष्टे तस्येति प्रत्युदितख्यातेर्वृत्तमानख्यातेर्योगिनः प्रत्ययान्तरावः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठासमापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः। प्रकृष्टोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्त प्रकाराः प्रज्ञाभूमीरुदाहरति तद्यथेति। तत्र इदमप्रत्यक्षं निष्ठाद्यास्तु चतसृषु भूमिषु प्रत्यक्षमुदाहरति परिज्ञातं हेयं यावत् किञ्चिद् दुःखादिकं तत्सर्वं परिज्ञातमपेक्षं-